

บทที่ 1

บทนำ

ปัญหาและความเป็นมาของปัญหา

1. พระปฐมสมโพธิกถาในบรรยากาศของความเบ่งบานทางปัญญา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บทประพันธ์ที่แต่งขึ้นใหม่ที่สำคัญชิ้นหนึ่งคือ พระปฐมสมโพธิกถา ซึ่งเป็นวรรณคดีพุทธศาสนา เป็นที่ยอมรับกันว่า พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสเรื่องนี้ เป็นวรรณคดีพุทธศาสนาชิ้นสำคัญของไทย ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติที่ “มีเนื้อเรื่องละเอียดสมบูรณ์ที่สุดในบรรดาคัมภีร์ชื่อปฐมสมโพธิทั้งหมดที่พบ” (Anant Laulertvorakul, 2003 : บทคัดย่อ) เริ่มแรก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงชำระฉบับภาษาบาลีสำเร็จในปี พ.ศ.2368 และทรงแปลงานชิ้นนี้เป็นภาษาไทยในปี พ.ศ. 2392 เป็นฉบับที่ได้ชื่อในปัจจุบันว่าพระปฐมสมโพธิกถา (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 276, 472-473)

น่าสนใจว่าหนังสือประวัติพระพุทธเจ้าในประเทศไทยมีจำนวนไม่มากนัก เมื่อเทียบกับช่วงเวลาแห่งการนับถือพุทธศาสนา ทั้งนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543 : 452-455) กล่าวว่า อาจเป็นเพราะพุทธศาสนานิกายเถรวาทให้ความสำคัญกับประวัติของพระศาสดาน้อยมาก พระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลในประวัติศาสตร์ ดูเหมือนไม่มีความสำคัญต่อคำสอนของพระองค์เท่าใดนัก หากจะค้นหาความคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าอาจพบในมหายาน(ซึ่งดูเหมือนว่าเถรวาทก็มีตรงกัน)นั่นก็คือพระพุทธเจ้าไม่ได้ปรากฏในรูปบุคคลเหมือนอย่างมนุษย์ทั่วไป นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543 :456) เห็นว่า คัมภีร์พุทธประวัติของลังกาซึ่งปราชญ์ไทยรู้จักดี “ไม่ได้เล่าเรื่องของพระพุทธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นมนุษย์ แต่[เล่า]ในฐานะที่ทรงเป็นหลักการของธรรมะ” ความสนใจพระพุทธประวัติอย่างเต็มรูปไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกซึ่งให้ความสำคัญต่อพระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลในประวัติศาสตร์น้อยกว่าธรรมประวัติ ภาวะแห่งพระพุทธเจ้าจึงไม่อยู่“ในเงื่อนไขของเวลาหรือสถานที่ในเชิงประจักษ์”

อาจจะพิจารณาได้ว่าการปรับเปลี่ยนธรรมประวัติมาเพิ่มเนื้อหาทางชีวประวัติมากขึ้นได้เกิดขึ้นในคัมภีร์ภาษาบาลีในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังเห็นจากสังคิตยวงศ์ซึ่งมีการเน้นช่วงที่เป็นพุทธโคดม (พระชาติที่เป็นเจ้าชายสิทธัตถะ) มากขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 455-458, 459-

460) ความสนใจพุทธประวัติในลักษณะนี้นับเป็นข้อบ่งชี้ว่ามี“ความเปลี่ยนแปลงอันลึกซึ้งที่มีต่อความคิดในทางศาสนาของชนชั้นนำ” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 452)

ในการศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543 : 471-474) คำว่าปฐมสมโพธิเป็นชื่องานพุทธประวัติภาษาบาลี ซึ่งน่าจะแต่งกันมานานแล้วในพม่าและลังกา แต่สูญหายไป ในประเทศไทยมีแพร่หลายตั้งแต่อยุธยาและมีฉบับแปลเป็นภาษาไทยในล้านนาหลายสำนวน แต่ยังเล่าพุทธประวัติในลักษณะธรรมประวัติ นิธิได้วินิจฉัยว่า สมเด็จพระปฐมสมโพธิราชได้ปรับปรุงปฐมสมโพธิภาษาบาลีโดย“แทรกความลงในที่ต่าง ๆ” โดยเฉพาะเติมข้อความตามพระมติ ตั้งแต่ก่อนแปลเป็นฉบับภาษาไทย ซึ่งวิเคราะห์ได้ว่า ไม่ต้องการเน้นเรื่องการสั่งสมพระบารมีของพระโพธิสัตว์ แต่เน้นราชวงศ์แห่งเจ้าชายสิทธัตถะ พระปฐมสมโพธิเถรเริ่มต้นที่เรื่องของโลกนี้ เนื้อหาของเรื่องอยู่ที่ชีวิตและงานของพระพุทธโคดม ตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้ เผยแผ่ศาสนาและปรินิพพาน ในด้านโครงสร้างของท้องเรื่อง การที่พระปฐมสมโพธิเถรแทรกเรื่องบุคคลอื่นอันเนื่องในพุทธประวัติลงไปอีกมาก เช่นเรื่องพระยศ อรุณเวลาดาบส พระญาติในบรรดาศากยราช ฯลฯ ก็ทำให้เห็นว่า พระพุทธเจ้ามีชีวิตเกี่ยวข้องกับมนุษย์อื่น ๆ“มีปฏิสัมพันธ์กับสภาพการณ์ที่อยู่แวดล้อม ทั้งที่เป็นบุคคลและวัฒนธรรม” นอกจากนี้ พระปฐมสมโพธิเถร ยังพยายามอธิบายปาฏิหาริย์ในเชิงปริศนาธรรมหลายครั้ง ซึ่งเป็นการสืบทอดจากพระสูตรต้นตอที่เน้นเหตุผลแทนที่จะยึดแนวอรรถกถาที่อธิบายในรูปอภินิหาร พุทธานุภาพจึงไม่ใช่พลังทางกายภาพแต่เป็นสภาวะของจิต (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 474-478)

ปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงลักษณะการนำเสนอพุทธประวัติจากธรรมประวัติมาเป็นชีวประวัติในพระปฐมสมโพธิเถรฉบับนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2543 : 240-243) กล่าวว่า คือการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของคนยุครัตนโกสินทร์ กล่าวคือ ชนชั้นนำในยุคนั้นมีความคิดในเชิงมนุษยนิยมและสังคมนิยม ในแง่มุมมนุษยนิยมนั้น นิธิเห็นว่า คือการเห็นมนุษย์เป็นศูนย์กลางของอุบัติการณ์ต่าง ๆ และเชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตาชีวิตของตนมากขึ้น ส่วนสังคมนิยมก็หมายถึงการให้ความสำคัญกับโลกแห่งความเป็นจริงและมีเหตุผลมากขึ้น อันเนื่องมาจากสภาพที่เปลี่ยนแปลงไปของเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านระบบความคิดและค่านิยม

ในประเด็นที่ว่า พระปฐมสมโพธิเถรมีความคิดเชิงมนุษยนิยมนี้ สุภาพรพรรณ บางช้าง ก็มีความเห็นในทำนองเดียวกัน ดังได้ยกตัวอย่างที่ผู้ทรงนิพนธ์ได้เพิ่มประวัติของโอภาววงศ์ซึ่งเป็นต้นราชวงศ์ของพระพุทธเจ้า โดยชี้ว่า

...แสดงความพยายามของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสที่จะพัฒนาสาระพุทธประวัติมาสู่รูปที่เป็นประวัติบุคคลมากขึ้น เพื่อให้พุทธประวัติเป็นเรื่องที่ยอมรับได้ในกระแสแนวคิดของสังคมที่เริ่มเข้าสู่ยุค

วิทยาการสมัยใหม่ในเวลานั้น โดยเฉพาะกระแสแนวคิดใหม่ในกลุ่ม
 ธรรมยุติกนิกาย (สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, 2533 : 93)

จะเห็นว่าสาเหตุของการนำเสนอพุทธประวัติในลักษณะนี้ สุภาพรรณได้ให้
 ความสำคัญกับกระแสความเคลื่อนไหวของกลุ่มธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นไปเพื่อ“การปฏิรูปศาสนา
 เพื่อการดำรงพระสัทธรรมที่ถูกต้อง” อันเป็นความคิดที่เกิดขึ้นจาก“อิทธิพลการศึกษาแบบตะวันตก
 ที่เริ่มเข้ามาเผยแพร่ในเวลานั้น” (สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, 2533 : 93,94)

ถึงแม้มีหลักฐานว่า สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ทรงใกล้ชิดกับเจ้าฟ้ามงกุฎ
 ซึ่งเป็นผู้เริ่มขบวนการที่เรียกกันว่า“การปฏิรูปศาสนา” ก็ได้ให้ความหมายว่าการยึดถือความคิด
 มนุษยนิยมจะต้องมีต้นตอจากกระแสแนวคิดของกลุ่มธรรมยุติกนิกายและตะวันตก กล่าวได้ว่า
 “พระองค์ก็ได้ข้องแวะกับขบวนการธรรมยุติอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งก่อนและหลังจากที่เจ้าฟ้ามงกุฎ
 เสวยราชย์” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 450)

ดังนั้น แนวคิดมนุษยนิยมซึ่งเป็นปัจจัยให้มีการเขียนพุทธประวัติในรูปแบบ
 ชิวประวัติน่าจะเป็นผลจากความเบงบานทางปัญญาจากการศึกษาเรียนรู้ ตรวจสอบภูมิปัญญาที่มีอยู่
 การให้ความสำคัญต่อพระไตรปิฎกเหนือกว่าอรรถกถา ก็แสดงถึงความพยายามจะกลับไปสู่ต้นตอ
 ของความรู้ตนเอง

เมื่อพิจารณาเชื่อมโยงกับพัฒนาการของวรรณคดี จะเห็นว่า วรรณคดีของยุค
 รัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้แสดงพัฒนาการของความรู้และความเข้าใจมนุษย์ มากกว่าจะอนุรักษ์ผลงาน
 ไว้โดยไร้จุดมุ่งหมาย ดังเช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย เลือกดำเนินเรื่องตามชาดก ซึ่งเน้น
 การบำเพ็ญเพียรขณะผจญความทุกข์ของชีวิตตามแนวพุทธศาสนา ในช่วงที่พระสมุทรโฆษและนาง
 พินทุมดีปราศจากพระขรรค์วิเศษและไพร่พลในป่าหิมพานต์ แม้ผู้ทรงนิพนธ์ทรงดำเนินเนื้อความ
 ตามปัญญาชาดก แต่ทรงตัดคำอธิบายที่ว่า ในอดีตชาติพระสมุทรโฆษและนางพินทุมดีเคย
 กลั่นแกล้งสามเณรจึงต้องมาใช้กรรมในปัจจุบันออกไป จึงเห็นได้ว่า มุ่งแสดงเหตุผลของปัจจุบัน
 มากกว่า จึงเห็นว่าพระสมุทรโฆษต้องผจญความทุกข์เพราะข้อจำกัดของพระองค์เอง นอกจากนี้
 ความเพียรและขันติธรรมอย่างยิ่งยวดก็เป็นสิ่งสำคัญกว่าแนวคิดการใช้กรรมที่เน้นให้กลัวบาป
 (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 280-281) ในส่วนร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งแสดงความคิด
 เกี่ยวกับทานบารมีเชื่อมโยงกับการเสียสละอันยิ่งใหญ่เพื่อบรรลุพระโพธิญาณ เจ้าพระยาพระคลัง
 (หน) ผู้แต่งกัณฑ์กุมารได้เน้นลักษณะปุถุชนของพระโพธิสัตว์ ขณะจำต้องตัดใจจากความรักส่วนตัว
 เพื่อนำพาสรรพสัตว์พ้นจากสังสารวัฏ ทรงต่อสู้กับความโศกเศร้าเจ็บแค้นได้สำเร็จ แสดงถึง
 ศักยภาพของมนุษย์ที่มุ่งมั่นดำเนินชีวิตตามเจตจำนงของตน แม้ต้องเผชิญกับความเจ็บปวดทุกข
 ทรมาณและความไม่เข้าใจของผู้อื่น (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 175)

ในวรรณคดีสำคัญ คือ **เสภาขุนช้างขุนแผน** กวีสามารถแสดงความหมายในระดับลึกของสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งเคยนับถือกันมาในสมัยโบราณ(เช่นความรู้ทางไสยศาสตร์) ว่าเป็นทั้งปัจจัยที่สร้างความสำเร็จและปัญหาแก่ตัวเอก ไสยศาสตร์ในเรื่องนี้ไม่ใช่สิ่งกำหนดชะตาชีวิต หากแต่เป็นวิชาหรือความรู้ที่ต้องศึกษาเล่าเรียน เป็นสิ่งแสดงศักยภาพในการเรียนรู้ของมนุษย์ที่ไม่ยอมจำนนต่อปัญหา (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 172-173) ในงานที่สร้างใหม่อย่าง**พระอภัยมณี** ซึ่งมีได้นำเค้าเรื่องมาจากที่ใด แต่ได้รับแรงบันดาลใจจากผลงานร่วมสมัย เช่น ได้รับความคิดเรื่องบทบาทของเพลงปี่จากไซฮั่น กวีก็ให้ความสำคัญกับปัญญาของมนุษย์ โดยเน้นว่า กษัตริย์จำเป็นต้องมีการล่วงรู้วิสัยของมนุษย์ด้วยปัญญาและการเรียนรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่คนทั่วไปสามารถศึกษาเพื่อเข้าถึงได้ และจำเป็นต่อการดำรงชีวิต(สมบัติ จันทรวงศ์, 2519 : 185-186)

เห็นได้ว่า **แม่พระปฐมสมโพธิกถา**จะมีลักษณะมนุษย์นิยมต่างจากพุทธประวัติฉบับอื่น ๆ ที่มีมาก่อน แต่ก็มีได้เป็นปรากฏการณ์เฉพาะต่างจากบทประพันธ์อื่น ๆ ลักษณะมนุษย์นิยมได้ปรากฏในวรรณคดีชิ้นอื่น ๆร่วมยุคสมัยด้วย เช่น **พระอภัยมณี เสภาขุนช้างขุนแผน ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก** เป็นต้น รวมทั้งในงานชิ้นอื่นของสมเด็จพระเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อย่าง **ลิลิตตะเลงพ่ายและสมุทรโฆษคำฉันท์**ตอนปลายด้วย กล่าวได้ว่า ลักษณะมนุษย์นิยมที่ปรากฏในวรรณคดียุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เป็นผลมาจากความเบ่งบานทางปัญญาซึ่งเกิดจากการศึกษาเรียนรู้ และตรวจสอบภูมิปัญญาที่ตกทอดมาจากคนยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นเพื่อประโยชน์แก่การสร้างสรรค์นั่นเอง

ใน**พระปฐมสมโพธิกถา** น่าสนใจว่าเจ้าชายสิทธัตถะทรงอยู่ในสถานะกษัตริย์ก่อนละทิ้งราชสมบัติและชีวิตผู้ครองเรือน ออกผนวชจนค้นพบสัจธรรมด้วยพระองค์เองแล้วประกาศพระศาสนา จึงคาดได้ว่าผู้ทรงนิพนธ์น่าจะแฝงความคิดอันลึกซึ้งเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์เอาไว้ เช่นเดียวกับวรรณคดีร่วมยุคชิ้นอื่น ๆ โดยเฉพาะงานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสเล่มอื่น คือ **สมุทรโฆษคำฉันท์**และ**ลิลิตตะเลงพ่าย** ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในปัจจุบันนี้การวรรณคดีศึกษามีความเห็นว่า**พระปฐมสมโพธิกถา**มิได้มีจุดมุ่งหมายเพียงแต่จะเล่าพุทธประวัติ แต่ได้ให้“ความรู้รู้ต่อความหมายอันลึกซึ้งของพระพุทธประวัติ ผ่านกระบวนการตัดลึใจและพฤติกรรมต่างๆของพระพุทธเจ้า” การแสดงความหมายดังกล่าว“อาศัยกลวิธีทางภาษา...ให้การประกอบของวัสดุทุกส่วนมีความหมายมากที่สุด” ดังเห็นได้จากการผูกประโยคซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องด้วยเหตุผลในงานนี้ซึ่งจัดเป็นร้อยแก้วกวีนิพนธ์ ในส่วนลักษณะที่โดดเด่นของตัวเอกนั้น ขนบการพรรณนาธรรมชาติในรูปบุคลาธิษฐานในมหาเวสสันดรชาดกและ**พระปฐมสมโพธิกถา**นั้น “...ได้แสดงความเป็นพิเศษของพระโพธิสัตว์และพระศาสดาที่มีความหมายต่อโลก ในขณะที่แสดงการฝ่าฟันผจญทุกข์และความหวั่นไหวอย่างปฤชุนด้วยพระองค์เอง” (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 228-231, 282-283)

การที่พระปฐมสมโพธิกถาน่าจะแสดงความหมายที่เกี่ยวกับชีวิตมนุษย์อันลึกซึ้ง โดยอาศัยกลวิธีทางภาษา เป็นสิ่งที่น่าสนใจและชวนให้พินิจพิจารณาศึกษาวรรณคดีเรื่องนี้ในเชิงความงาม โดยใช้หลักการที่ว่า การศึกษาวรรณคดีเชิงความงาม มิใช่เพียงการศึกษารูปแบบหรือเนื้อหาแยกจากกัน ผู้ศึกษาจำเป็นต้องคำนึงว่าการศึกษาสุนทรียภาพ “เป็นการศึกษาความหมายทั้งหมดของบทประพันธ์ว่าเป็นผลมาจากส่วนประกอบย่อยอย่างไรบ้าง” หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า “เป็นการศึกษากระบวนการแสดงออกทั้งหมดซึ่งรวมทั้งวิถีคิด” เพื่อตีความเข้าไปให้ถึงความหมายอันจะนำไปสู่การประเมินคุณค่าในที่สุด (แจ่มใจ จิระจันทร์, 2547 : 401-402)

ผู้วิจัยจึงจะศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในเชิงความงาม โดยใช้วิธีการทางวรรณคดี-วิจารณ์ คือ การวิเคราะห์ตีความบทประพันธ์ โดยอาศัยข้อมูลภายนอกตัวงานเป็นส่วนประกอบเพื่อเข้าถึงความหมาย ข้อมูลดังกล่าวนี้มีทั้งข้อมูลบริบทของการแต่ง และความรู้ทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับบทประพันธ์ นอกจากนี้จะศึกษากระบวนการแสดงออกรวมทั้งวิถีคิด และประเมินคุณค่าทั้งคุณค่าทางสุนทรียะและคุณค่าทางปัญญาของบทประพันธ์

2. วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกับบรรยากาศทางวัฒนธรรมและแนวโน้มของกวี

ในวิทยาการทางมนุษยศาสตร์ วรรณคดีเป็นผลงานอย่างหนึ่งของมนุษย์และเป็นตัวแทนมนุษย์ จึง“เป็นตัวงานที่มีความหมายและคุณค่าอยู่ในตัว”(เจตนา นาควัชระ, 2532 : 12-14) เนื้อหาของวรรณคดีอันเกี่ยวพันกับชีวิตมนุษย์ ย่อมแฝงเร้นความหมายของชีวิต สังคมและโลกซึ่งมองจากสายตาของผู้สร้างงาน ด้วยระบบความคิดหรือปรัชญาซึ่งอาจจะสั่งสมมาจากการครุ่นคิดของกวีเอง ดังกล่าวได้ว่า

...นักประพันธ์ชั้นเยี่ยมเป็นผู้ที่รู้จักธรรมชาติมนุษย์ดี เป็นนักจิตวิทยาที่หยั่งรู้ต้นเหตุของการกระทำของมนุษย์ โดยที่ได้เห็นชีวิตมามาก ได้ยินได้ฟังและได้ขบปัญหาแห่งชีวิตต่าง ๆ ด้วยตนเองมาแล้ว ความชัดเจนในชีวิตนี้เองได้ก่อให้เกิดแนวปรัชญาแห่งชีวิตขึ้น (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2544 : 229-230)

นอกจากนี้ เมื่อคิดว่ากวีดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ปรัชญาของกวีอาจจะเชื่อมโยงกับ “บรรยากาศทางวัฒนธรรมและวิถีการดำเนินชีวิตของคนในสังคม การศึกษาและแนวโน้มของกวี” (สุธา ศาสตร์, 2525 : 85) ดังนั้น ผู้ศึกษาวรรณคดีก็สามารถใช้ประโยชน์จากการค้นหาความสัมพันธ์ของทัศนคติกับบรรยากาศทางวัฒนธรรมและการกลมกลืนทางสังคมในยุคสมัยของการแต่งด้วย

การศึกษาวรรณคดีไทยในมิติทางประวัติศาสตร์ จำเป็นต้องเชื่อมโยงการวิเคราะห์การดำรงอยู่ของงานประพันธ์ในบรรยากาศทางวัฒนธรรมของยุคสมัย ดังเห็นได้จากงานวิจัยชิ้น

บุกเบิกเรื่อง “วัฒนธรรมกรรมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ พิมพ์ครั้งแรก 2527 ซึ่งชี้ว่าวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นวรรณคดีที่สร้างขึ้นด้วยความสำนึกในระบบคุณค่าแตกต่างจากสมัยอยุธยา

ประเด็นที่ว่าวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นรากฐานของความเปลี่ยนแปลงในระบบความคิดในวัฒนธรรมไทย หรือเป็นงานที่ปรับเปลี่ยนระบบความคิดเดิม โดยยังรักษารากฐานสำคัญบางประการไว้ ยังถกเถียงกันอยู่ในแง่หนึ่ง มีความเห็นว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เป็นยุคแห่งการฟื้นฟูบ้านเมืองทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งเกิดขึ้นด้วยความตระหนักว่าวัฒนธรรมไทยยังมีคุณค่าและคนสมัยนั้นสามารถสร้างขึ้นใหม่ให้มีความเทียบเสมอกันได้กับวัฒนธรรมเดิม ถึงแม้เห็นชัดว่ามีความสูญเสียเกิดขึ้นอย่างใหญ่หลวงตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 แต่คนสมัยรัตนโกสินทร์ยังมีความเชื่อมั่นในการศึกษาเรียนรู้และตรวจสอบ ภูมิปัญญาที่ตกทอดมาดังกล่าวได้ว่า

รัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นช่วงเวลาที่มีความตระหนักในความสูญเสียของอยุธยาไม่จางไป แต่ก็เป็ยุคที่เชื่อมั่นในภูมิปัญญาของรากเหง้าทางวัฒนธรรมของตน ความมุ่งมั่นจะสร้างสรรค์ความเป็นปรกติสุขของรัฐให้กลับคืนมาด้วยน้ำพักน้ำแรงในยุคใหม่ได้ก่อให้เกิดการศึกษามรดกทางวัฒนธรรมและตรวจสอบอย่างเอาจริงเอาจัง (ดวงมน จิตรจํานงค์, 2535 : 3)

เมื่อพิจารณาสถานะที่แม้กระทั่งสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นที่พึ่งทางใจก็เกิดวิกฤติ ในระยะที่ “บ้านเมืองตกอยู่ในภาวะสับสนจลาจลและประชาชนเกิดความรู้สึกไร้ที่พึ่ง” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2549 : 282) การเร่งฟื้นฟูวัฒนธรรมด้วยจุดมุ่งหมายจะ “ฝึกฟื้นฟูใจเมือง” ตามที่กวีกล่าวไว้ในนิราศนรินทร์ก็เป็นสิ่งจำเป็น ดังที่มีการชำระพระไตรปิฎก ชำระกฎหมาย อีกทั้งการรวบรวมและแต่งบทประพันธ์ขึ้นมาใหม่ โดยน่าจะไม่ใช่เพียงเพื่ออนุรักษ์ของเก่า แต่เพื่อใช้สื่อความหมายกับคนในยุคใหม่ด้วย

น่าสนใจว่า ในอุดมคติที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณในแบบธรรมิกราช พระมหากษัตริย์ต้องทรงรับผิดชอบต่อความเสื่อมหรือความรุ่งเรืองของบ้านเมือง ดังที่แสดงไว้ตั้งแต่ไตรภูมิโกษา การเป็นผู้นำในการฟื้นฟูความเจริญทางวัฒนธรรมจึงเป็นพระราชภารกิจหลัก

พระพุทธศาสนาได้รับการฟื้นฟูและยึดถือเป็นอุดมการณ์ของรัฐตั้งแต่การสถาปนาราชอาณาจักรใหม่ ดังกล่าวได้ว่า “เมื่อรัชกาลที่ ๑ เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว พระองค์ไม่เพียงแต่ทรงยึดถือแนวคิดทางการเมืองแบบพุทธเถรวาท หากยังได้ทรงพยายามสร้างอาณาจักรใหม่ของพระองค์เป็น ‘รัฐพุทธ’ ในอุดมคติอย่างแท้จริง” (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2549 : 284) ข้อบ่งชี้ความเป็น “รัฐพุทธ” ของไทยแต่ดั้งเดิมคือ การอ้างถึงคุณธรรมของผู้ปกครองเป็นปัจจัยของความเหมาะสมในการครองอำนาจ พระมหากษัตริย์มีเพียงแต่ต้องดำรงอยู่ในคุณธรรม หากยังต้องทรงนำประชาชน

ไปสู่ทางสวรรค์จนถึงบรรลุอุดมคติทางพุทธศาสนา คือ เป็นอิสระทางจิตวิญญาณถึงขั้นนิพพาน (ชาญณรงค์ บุญหนุน, 2549 : 15-16) จึงต้องทำให้ประชาชนตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมและมีความสุขตามระบบคุณค่าของสังคม ซึ่งส่วนหนึ่งทรงกระทำได้โดยการอุปถัมภ์ค้ำจุนพระพุทธศาสนา ดังนั้น รัชกาลที่ 1 จึงทรงมีพระราชกรณียกิจหลายประการที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เช่นการสร้างและบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามและศาสนสถานที่สำคัญต่างๆ จัดระเบียบสถาบันสงฆ์ จัดระเบียบการปกครองฝ่ายสงฆ์และออกกฎหมายพระสงฆ์ การสังคายนาพระไตรปิฎก การชำระวรรณกรรมเกี่ยวกับพุทธศาสนาและการออกพระราชกำหนดใหม่ (วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2549 : 289-291)

มีการศึกษาว่าความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นผลของความเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจที่ทดแทนระบบไพร่ ซึ่งจำเป็นต้องผ่อนคลายความเข้มงวดลง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543 : 103-105) อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาผลงานทางวรรณคดี อาจกล่าวได้ว่า มีปัจจัยในด้านอื่นด้วยดังที่กวีในยุคนี้ได้อาศัยปรัชญาพุทธศาสนาในระดับลึกซึ่งเป็นพื้นฐานในการแสดงพฤติกรรมของตัวละครทั้งตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ จึงเห็นได้ว่า “ลักษณะร่วมของตัวเอกและฝ่ายปฏิปักษ์ในงานชิ้นเอกของยุคนี้คือ ลักษณะร่วมของมนุษย์โดยทั่วไปที่ร่วมชะตากรรมเดียวกันในวังวนของสังสารวัฏ” (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 295) ตัวอย่างเช่น ในลิลิตตะเลงพ่ายพระมหากุปราชชาซึ่งเป็นตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์ที่กวีสร้างลักษณะนิสัยขึ้นจากความประทับใจในลิลิตพระลอ มีลักษณะ 2 ด้านที่ขัดกัน คือ ความอ่อนแอโดดเด่นด้วยความกล้าหาญเพราะขัตติยมานะซึ่งทำลายความอ่อนแอและความหวาดหวั่นลงได้ ความพินาศของพระมหากุปราชชาในลิลิตตะเลงพ่ายมีความสัมพันธ์กับการเลือกที่สมศักดิ์ศรีของมนุษย์พระองค์ทรงเลือกรักษาเกียรติยศด้วยการสละชีวิตโดยรับคำทำกระทำยุทธหัตถีของพระนเรศวร การเผชิญความพินาศของพระองค์จึงเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมและน่าประทับใจ โดยปราศจากความเดียดฉันท์ทางชนชาติและเชื้อชาติ (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 137, 244) ในขุนช้างขุนแผนแม้ความอัปยศและความขลาดของขุนช้างตัวละครฝ่ายปฏิปักษ์เป็นจุดเด่น เพื่อเชิดชูรูปงามและความเก่งกล้าของขุนแผน แต่เนื้อหาดังกล่าวก็ชวนให้เข้าใจปัญหาของขุนช้างว่า เกิดขึ้นด้วยเหตุผลที่ไม่ห่างไกลจากความจริงในธรรมชาติมนุษย์ในอีกด้านหนึ่ง เห็นได้ว่าตัวละครมีลักษณะซับซ้อน ดังที่ความผูกพันที่วันทองมีต่อขุนช้าง ถึงแม้เกี่ยวพันกับความสุสบายทางกาย แต่การให้เกียรติและความซื่อสัตย์ที่ขุนช้างมอบให้วันทองก็เป็นเครื่องสะท้อนความดีที่แฝงอยู่ในรูปชั่วและพฤติกรรมชั่วร้ายหลายประการของขุนช้าง (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2544 : 138-139)

ในภาพรวมของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีผลการศึกษาซึ่งอภิปรายถึงลักษณะร่วมด้านเนื้อหาของตัวบทซึ่งเชื่อมโยงกับโลกทัศน์ในพุทธศาสนาได้ว่า

...เนื้อหาทางความคิดและเนื้อหาทางอารมณ์ของงานประพันธ์ชิ้นเอกสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น บ่งบอกว่าความรู้เท่าทันในธรรมชาติทางโลกียวิสัยของ

มนุษย์และความเข้าใจชีวิตเป็นคุณสมบัติสำคัญของมนุษย์ และคุณธรรมสำคัญที่ปรากฏผ่านพฤติกรรมของตัวละครและโครงเรื่องก็คือ การผจญต่อความทุกข์ของชีวิตอย่างแค้นกล้า การเน้นความสำคัญของทุกข์ในงานเขียนของยุคนี้ เป็นมรดกทางปัญญาจากโลกทรรศน์ในพุทธศาสนา ที่ทำให้กวีสร้างสุนทรียรสจากการเผชิญกับความผันผวนในความจริงของชีวิต (ดวงมน จิตรจ้านงค์, 2544 : 294)

สังเกตได้ว่า บทประพันธ์สำคัญๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้มีทั้งงานที่มีบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก งานที่เน้นความบันเทิง เช่น นิยายเรื่องพระอภัยมณี บทละครเรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา บทละครนอก พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 และเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน นอกจากนี้ยังมีงานประเภทวรรณกรรมยอพระเกียรติเรื่องลิลิตตะเลงพ่าย แต่งานเหล่านี้ก็มีลักษณะร่วมกันดังกล่าวแล้ว เมื่อพิจารณากวีเอกของยุค พบว่ามีทั้งพระมหากษัตริย์เจ้านายและชนชั้นสูง กวีซึ่งทรงมีสถานะเป็นชนชั้นสูงพระองค์หนึ่งก็คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส

การฟื้นฟูวัฒนธรรมของรัฐได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่การสถาปนาราชอาณาจักรจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งถือว่าเป็น “ช่วงสุดท้ายของการฟื้นฟูวัฒนธรรมไทยภายหลังการเสียกรุงครั้งที่ 2” (วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2530 : 118) การเรียนรู้ภูมิปัญญาในวัฒนธรรมไทยซึ่งยังคงมีความจำเป็นอย่างยิ่งในช่วงนี้ อาจพิจารณาได้ว่า เป็นเหตุเป็นผลกับความตระหนักถึงภัยจากลัทธิล่าอาณานิคมของตะวันตกด้วย ดังพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า “...การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่า ก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ที่แต่พวกข้างฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่ดี ควรจะรำเรียนเอาไว้ก็เอาอย่างเขา แต่อย่าให้มันถือเลื่อมใสไปที่เดียว”(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538 : 152) ในบรรยากาศที่มีความจำเป็นต้องเปิดรับกระแสวัฒนธรรมภายนอก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำไทยฝายอนุรักษนิยม ซึ่งยังให้คุณค่าอย่างสูงต่อวัฒนธรรมไทย ดังกล่าวได้ว่า

...แม้จะยอมรับเทคโนโลยีที่สูงกว่าของชาวตะวันตก...แต่ขณะเดียวกันก็มีความหวงแหนเสียดายวิทยาการและเทคโนโลยีแบบเดิมของไทยอยู่ และวิตกว่าการยอมรับเทคโนโลยีตะวันตก อาจมีความหมายถึงการที่ต้องจัดลำดับสถานะของประเทศไทยให้ตกเป็นรองประเทศตะวันตกก็ได้ (วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2530 : 123)

ดังนั้น พระราชกรณียกิจที่สำคัญที่สุด น่าจะเป็นการพยายามสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมของไทยไว้ เพื่อเป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้ของประชาชน นั่นก็คือ เมื่อมีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม หรือวัดโพธิ์ ซึ่งได้รับการบูรณะมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 พระองค์โปรดฯ ให้มีการจารึกความรู้ด้านต่างๆ ของไทยไว้ เช่น ตำรายา ตำราพิชัยสงคราม ตำราโหราศาสตร์ ตำราพฤกษศาสตร์ วรรณคดี ฯลฯ อันเป็นการ“ประกาศเกียรติคุณของวัฒนธรรมไทยและเป็นการพยายามที่จะรักษาสถานะของประเทศไทยไว้ให้อยู่ในระดับสูงต่อไป” (วิไลเลขา ถาวรธนสาร, 2530 : 124) การที่โปรดฯ ให้จารึกความรู้ไว้ที่วัดโพธิ์ยังเป็นการเปิดโอกาสให้“...ประชาชนไม่ว่าจะมีฐานะอย่างไร ต้องการเรียนวิชาใด ก็สามารถเรียนโดยคัดลอกความรู้จากศิลาจารึกนั้น ๆ ได้โดยเสรี” (สุทธิลักษณ์ อ่ำพันวงษ์, 2527 : 9-10) นับเป็นการพัฒนาประเทศให้เหมาะสมกับสถานการณ์ด้วยการเรียนรู้ในรากฐานวัฒนธรรมเดิม เพื่อตั้งรับการรุกเข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตกได้อย่างเหมาะสม

แน่นอนว่า ผลงานที่ได้เลือกสรรมาจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ มีส่วนที่เป็นวรรณคดี ซึ่งแต่งขึ้นใหม่ด้วย สอดคล้องกับมโนทัศน์ที่ถือเอาวรรณคดี “เป็นหลักฐานของความเจริญทางศิลปะ เชื่อมโยงกับความเจริญของบ้านเมือง” (ดวงมน จิตรจันทน์, 2544 : 59) นับเป็นการกิจเชิงวัฒนธรรมของงานวรรณศิลป์ที่ให้ความมั่นใจว่า บ้านเมืองในยุคหนึ่งไม่ต้องไปกลัวยุคที่เจริญรุ่งเรืองในอดีต

มีข้อสังเกตอันเป็นประโยชน์ในการศึกษาก็คือ การสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมในรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีลักษณะเป็นการสร้างใหม่มากกว่าสร้างซ้ำ จึงเห็นได้ว่า กวีรัตนโกสินทร์ได้ตีความหมายใหม่ในตัวบทที่เพิ่มความแหลมคมลึกซึ้งในการมองมนุษย์ ดังเมื่อเปรียบเทียบมหาเวสสันดรชาดกกับกาพย์มหาชาติสมัยอยุธยา ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกมีการมองชุกกอย่างเป็นมนุษย์และไม่เน้นความผิดปกติที่รูปลักษณะอย่างสำนวนมหาชาติคำหลวงและกาพย์มหาชาติสมัยอยุธยา เห็นได้ว่าร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร สำนวนเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ไม่ปรากฏเนื้อความที่เน้นความน่าเกลียดน่ากลัวของชุกกด้วย การพรรณนาบุรุษโทษ 18 ประการ ดังเช่นในมหาชาติคำหลวงและกาพย์มหาชาติ ถึงแม้ในฉบับร่ายยาวชุกกยังเป็นตัวละครที่กวีสร้างขึ้นให้ผิดแผกอย่างชัดเจนกับพระเวสสันดรเพื่อแสดงปรัชญาของการบำเพ็ญทาน แต่พฤติกรรมของชุกกก็ชวนให้พินิจไปถึงองค์ประกอบของชีวิตที่สร้างปัญหา ผู้รับสารยังจะเห็นว่าชุกกเป็นตัวแทนของปุถุชนที่ขาดแคลนทั้งทรัพย์และปัญญาอย่างน่าเห็นใจ กวีพรรณนาสภาวะทางอารมณ์ของชุกกประกอบกับสถานการณ์บีบคั้นให้เข้าใจว่าพฤติกรรมโหดร้ายของชุกกเกิดขึ้นจากความเขลา และความกลัวว่าจะสูญเสีย ซึ่งบั่นทอนความมั่นคงในชีวิตบั้นปลายของตน (ดวงมน จิตรจันทน์, 2544 : 132)

ส่วนในงานที่เพิ่งจะได้มาแต่งต่อจากที่ค้างไว้ในสมัยอยุธยาจนจบบริบูรณ์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้คือ สมุทรโฆษคำฉันท์ เมื่อเทียบสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนต้นกับตอนปลายซึ่งเป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในแง่ตัวละคร ก็เห็นชัดว่าใน

ตอนต้นนั้น ความยิ่งใหญ่ของตัวละครเน้นที่ความเก่งกล้าในการรบของพระสมุทโรโฆษ ซึ่งบ่งบอกสถานะของกษัตริย์แห่งบ้านเมืองที่มีอำนาจ แต่สมุทโรโฆษคำฉันท์ตอนปลายมีการดำเนินเรื่องตามปัญญาสชาดกที่เน้นการฝ่าฟันความทุกข์ของมหาบุรุษด้วย ความอดทน พากเพียรและกล้าหาญอันทำให้ความยิ่งใหญ่ของพระสมุทโรโฆษเป็นความยิ่งใหญ่ของธรรมชาตินุษย์ ส่วนนางพินทุมตินั้นก็มีคุณสมบัตินี้ไม่ด้อยไปกว่าสามี แต่มีจุดเด่นคือความขัดแย้งในใจระหว่างความผิดหวังและความหวังของนาง ขณะเดียวตายอยู่ในป่าภายหลังขนขาด ซึ่งไม่มีในปัญญาสชาดก

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เมื่อพิจารณางานวิจัยที่ศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาโดยเฉพาะ ได้แก่ งานวิจัย “การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ” ของ วงเดือน สุขบาง(2524) งานวิจัย “การศึกษาภาพพจน์ในวรรณคดีพระปฐมสมโพธิกถาโดยการตีความและขยายความ” ของ สว่าง ไชยสงค์ (2538) งานวิจัย “The Thai Version of Pathomsombodhikatha by the Supreme Patriarch H.R.H. Prince Paramanujitajinorasa : content relation to other biographies of the Buddha” ของ Anant Laulertvorakul (2003) และงานวิจัย “การใช้ภาษาสร้างจินตภาพของสำนวนเปรียบในวรรณคดีเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา” ของ ลักขณากร ธรรมเที่ยง (2547) ก็พบว่าแม้จะมีการศึกษาวิเคราะห์ด้านความงามและเนื้อหาทางความคิด ก็ยังเปิดโอกาสให้มีการศึกษาด้านนี้อย่างเข้มข้นได้อีก ทั้งนี้เนื่องด้วยเหตุผลดังที่จะอภิปรายต่อไป

งานวิจัย “การศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ” ของ วงเดือน สุขบาง (2524) เป็นการศึกษาเฉพาะตัวงาน แม้จะมีการกล่าวถึงความเป็นมาของพระปฐมสมโพธิกถาและชีวประวัติโดยสังเขปของผู้แต่ง แต่ก็มีได้วิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวเชื่อมโยงกับตัวบท เพื่อตีความและประเมินคุณค่าของวรรณคดี ด้านการวิเคราะห์เนื้อหาผู้วิจัยมิได้ใช้การวิเคราะห์ตีความ แต่เน้นการวิเคราะห์การใช้ภาษา โดยแยกวิเคราะห์รสคำ รสความและท่วงทำนองการประพันธ์

ในการวิเคราะห์รสคำ ผู้วิจัยพิจารณาความหมายของคำแต่ละคำ ซึ่งจำแนกเป็น คำที่มีความหมายตรงตามอรรถ และ คำที่มีความหมายโดยนัย ผู้วิจัยวิเคราะห์เสียงของคำ โดยพิจารณาที่ใช้สัมผัสสระ สัมผัสพยัญชนะ การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติ ลีลาจังหวะซึ่งก็คือ เสียงหนักเบาของคำ และการแบ่งวรรคตอน ผลที่ได้จากการศึกษาผู้วิจัยกล่าวว่า คำที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถามีหลากหลายลักษณะ ซึ่งดีเด่นทั้งด้านเสียงและความหมาย คำเหล่านี้ให้สุนทรียรสแก่ผู้อ่านในด้านต่าง ๆ ได้แก่ การนึกเห็นภาพ อากาเรเคลื่อนไหว แสง สี และกลิ่น เสียงที่ราบรื่นของคำชวนให้เกิดความประทับใจและช่วยสร้างบรรยากาศอันน่านรมย์

ด้านการวิเคราะห์รสความ ผู้วิจัยใช้เกณฑ์รสแห่งวรรณคดีตามแนวทางการศึกษาวรรณคดีสันสกฤต ได้แก่ ศฤงคารรส วีรรส กรุณารส হাসยรส อัปภูตรส ภยานกรส รุทธรส พิภต-

สรรส ศานตรส พิจารณาข้อความที่ทำให้เกิดรสดังกล่าวแล้วนำมายกตัวอย่าง โดยจำแนกเป็นรสความที่เกิดจากการบรรยายและพรรณนา และรสความที่เกิดจากโวหาร ผู้วิจัยสรุปว่า รสวรรณคดีทั้ง 9 นี้รวมทั้งรสแห่งธรรมล้วนปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถา รสความที่เกิดจากโวหารมีหลายลักษณะ แต่ละโวหารให้รสแก่ผู้อ่านในลักษณะที่ต่างกัน เช่น การบรรยายโวหารเกินจริง ช่วยให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้า ก่อให้เกิดความตื่นเต้นและจินตนาการ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยไม่ได้ศึกษาว่ารสเหล่านี้เหมาะกับเนื้อความที่สื่อความหมายสำคัญอย่างไรในพุทธประวัติ

ด้านการวิเคราะห์ท่วงทำนองการประพันธ์ ผู้วิจัยพิจารณาประโยคแต่ละประโยคว่ามีการใช้ประโยคแบบใด ซึ่งจำแนกออกเป็น ประโยคแบบยาว ประโยคแบบโวหาร และประโยคแบบภาษาบาลี แล้วยกตัวอย่าง ผู้วิจัยสรุปว่าการใช้ประโยคในพระปฐมสมโพธิกถาเหมาะกับเนื้อเรื่องที่เป็นหนังสือเทศน์และยังรักษาสำนวนแบบบาลีไว้บางส่วน ท่วงทำนองการประพันธ์ในพระปฐมสมโพธิกถาดีเด่นและสูงส่ง

เมื่อพิจารณาวิธีการศึกษาในงานวิจัยชิ้นนี้ เห็นได้ว่า เป็นที่น่าเสียดายที่ผู้วิจัยใช้เพียงวิธีการศึกษาเฉพาะตัวงาน ไม่มีการศึกษาภายนอกตัวงานเชื่อมโยงกับตัวบท จึงดูเหมือนว่าพระปฐมสมโพธิกถาตัดขาดจากยุคสมัยและวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ เราจึงไม่เห็นความสำคัญของพระปฐมสมโพธิกถาในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของการฟื้นฟูวัฒนธรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และมีพัฒนาการร่วมกันกับวรรณคดีร่วมยุคชิ้นอื่น ๆ และน่าเสียดายที่ผู้วิจัยมิได้วิเคราะห์ตีความค้นหาความหมายหลัก หากแต่พิจารณาเฉพาะการใช้ภาษาแบบแยกส่วน จึงไม่เห็นเอกภาพของงานและผลของการสื่อสารในฐานะที่เป็นศิลปะ

งานวิจัย “การศึกษาภาพพจน์ในวรรณคดีพระปฐมสมโพธิกถาโดยการตีความและขยายความ” ของ สว่าง ไชยสงค์ (2538) เป็นการศึกษาภาพพจน์ในพระปฐมสมโพธิกถาโดยวิธีการหาความถี่ของการปรากฏภาพพจน์แต่ละประเภท ตีความหมายโดยพิจารณาภาพพจน์แต่ละประเภทว่าแสดงความหมายเหมือนกันเป็นจำนวนเท่าใดและโยงเข้ากับหลักพุทธธรรม แล้วยกหลักพุทธธรรมมาอธิบายขยายความ ผลการศึกษาผู้วิจัยสรุปว่า ภาพพจน์ที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถามีทั้งหมด 9 ประเภท ได้แก่ การใช้อุปมา การเปรียบเทียบ การใช้บุคลาธิษฐาน การกล่าวเกินจริง การใช้อุทาหรณ์ การใช้คำถามชวนคิด การใช้สุภาษิต การกล่าวเย้ยกล่าวประชด และการใช้สัญลักษณ์ ผู้วิจัยพบว่า มีภาพพจน์ที่ปรากฏทั้งหมด 233 แห่ง การใช้สัญลักษณ์ปรากฏ 59 แห่ง และจากการตีความภาพพจน์แต่ละประเภท ผู้วิจัยพบว่า ภาพพจน์ที่ปรากฏในพระปฐมสมโพธิกถาแสดงความหมายทั้งหมด 153 ความหมาย การใช้สัญลักษณ์ให้ความหมายจำนวนมากที่สุด ภาพพจน์ที่ให้ ความหมายเหมือนกันมากที่สุดคือ การเปรียบเทียบ ความหมายที่ใช้ภาพพจน์เป็นจำนวนมากที่สุดคือ ความหมายที่ว่า ผู้ประพฤดิธรรมย่อมมีความสง่างาม ความหมายทุกความหมายที่ได้จากการตีความภาพพจน์ทั้ง 9 ประเภทมีเนื้อความตรงตามหลักพุทธธรรมในหมวดธรรมวิภาคทั้งสิ้น ซึ่งแสดงหลักความจริงและหลักประพฤดิปฏิบัติที่ดีว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องดีงาม

น่าเสียดายที่แม้งานวิจัยชิ้นนี้จะศึกษาภาพพจน์ของพระปฐมสมโพธิกถา แต่ผู้วิจัยเลือกใช้วิธีการนับจำนวนความถี่ของการปรากฏภาพพจน์แต่ละประเภท และนับความถี่ของความหมายที่ภาพพจน์แต่ละประเภทแสดง ซึ่งไม่ช่วยให้เข้าถึงความหมายของบทประพันธ์ ถึงแม้ผู้วิจัย จะใช้วิธีการตีความแต่ก็เป็นการตีความเฉพาะข้อความที่แสดงภาพพจน์ มิได้ตีความบทประพันธ์ทั้งหมดเพื่อค้นหาความคิดหลัก อันจะนำไปสู่การประเมินคุณค่าทางสุนทรียะและคุณค่าทางปัญญาอันเป็นกระบวนการสำคัญในการศึกษาวรรณคดี ส่วนการเชื่อมโยงความหมายของภาพพจน์เข้ากับหลักพุทธธรรมเพื่อพิจารณาว่าความหมายของภาพพจน์ตรงตามหลักพุทธธรรมหรือไม่นั้น มิใช่วิธีการศึกษาวรรณคดีในฐานะที่เป็นศิลปะ เนื่องด้วยวรรณคดีมิใช่ตำรา แต่เป็นศิลปะซึ่งมีภาษาเป็นวัสดุ มีภารกิจหลักคือการสร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้รับสาร แต่ก่อสร้างความจรรโลงใจในขณะเดียวกัน จึงไม่อาจนำเกณฑ์ที่ว่าวรรณคดีมีเนื้อความตามหลักพุทธธรรมหรือไม่มาวัดคุณค่าของวรรณคดีได้

งานวิจัย “The Thai Version of Pathomsombodhikatha by the Supreme Patriarch H.R.H. Prince Paramanujitajinorasa : content relation to other biographies of the Buddha” ของ Anant Laulertvorakul (2003) ศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาโดยมิได้ใช้วิธีการทางวรรณคดี ผู้วิจัยมุ่งศึกษาพระปฐมสมโพธิกถาโดยพิจารณารายละเอียดและลำดับของเนื้อเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา เปรียบเทียบกับปฐมสมโพธิฉบับอื่น ๆ ของชาวไทยเพื่อเห็นวิวัฒนาการและความแตกต่างของพระปฐมสมโพธิกถากับปฐมสมโพธิฉบับอื่น ๆ ผู้วิจัยพบว่า พระปฐมสมโพธิกถามีเนื้อเรื่องที่สอดคล้องกับปฐมสมโพธิฉบับอื่น ๆ แต่มีเฉพาะตอนพระพุทธเจ้าผจญอิติมาโร ในปริจเจตมารวิชัยเท่านั้นที่แตกต่าง เพราะทรงชำระให้ตรงตามเนื้อเรื่องที่มีมาในพระบาลีและอรรถกถาภาษาบาลี พระปฐมสมโพธิกถามีเนื้อเรื่องสอดคล้องกับวรรณกรรมพุทธประวัติสายบาลีที่มีอยู่ก่อนหน้า และ “เป็นปฐมสมโพธิที่มีเนื้อเรื่องละเอียดสมบูรณ์ที่สุดในบรรดาคัมภีร์ชื่อปฐมสมโพธิทั้งหมดที่พบ”

งานวิจัย “การใช้ภาษาสร้างจินตภาพของสำนวนเปรียบในวรรณคดีเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา” ของ ลักขณากร ธรรมเที่ยง (2547) เป็นงานวิจัยที่ศึกษาการใช้สำนวนเปรียบเพื่อสร้างจินตภาพในพระปฐมสมโพธิกถา โดยจัดหมวดหมู่สำนวนเปรียบตามแบบเปรียบเทียบ พิจารณาว่าแบบเปรียบเทียบที่ใช้ช่วยในการสื่อความหมายอย่างไร และวิเคราะห์สำนวนเปรียบเทียบที่ใช้ในพระปฐมสมโพธิกถาว่ามีการปรากฏซ้ำหรือแนวโน้มในการสื่อความหมายอย่างไร ผลการวิจัย ผู้วิจัยพบว่า สำนวนเปรียบในพระปฐมสมโพธิกถามีการใช้แบบเปรียบเทียบ 3 ประเภทใหญ่ ๆ ได้แก่ 1) การใช้สิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติซึ่งเป็นสิ่งใกล้ตัวเป็นแบบเปรียบเทียบ ช่วยให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพได้ง่าย เข้าใจชัดเจนและลึกซึ้งขึ้น เพราะสิ่งที่เป็นแบบเปรียบอยู่ในความสนใจและพบเห็นเสมอ 2) การใช้อุปกรณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ผูกพันกับมนุษย์ในการดำรงชีวิตประจำวันเป็นแบบเปรียบเทียบ ผู้อ่านจึงคุ้นเคยและเข้าใจสารเป็นอย่างดี 3) การใช้ความเชื่อเรื่องเทพและสวรรค์โลกเป็นแบบเปรียบเทียบ ผู้ประพันธ์ใช้แบบเปรียบเทียบนี้เพื่อสื่อความหมายถึงสิ่งที่ดีที่สุดในพิเศษ ส่วนแนวโน้มในการใช้แบบเปรียบเทียบ ผู้วิจัยกล่าวว่า ผู้ประพันธ์ใช้สำนวนเปรียบเพื่อสื่อความหมายเกี่ยวกับ 1)บุคลิกภาพของตัวละคร เพื่อให้ผู้อ่านเกิด

ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา 2) อารมณ์ความรู้สึก เพื่อให้เกิดจินตนาการและอารมณ์คล้อยตามผู้ประพันธ์ 3) ฉากและบรรยากาศ เพื่อให้เกิดจินตภาพที่ชัดเจน 4) คติธรรม เพื่อให้ผู้อ่านนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ผู้วิจัยยังสรุปว่า แบบเปรียบเทียบที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมมากกว่านามธรรม เนื่องจากแบบเปรียบเทียบที่เป็นรูปธรรมอธิบายสำนวนเปรียบเทียบได้ดีและชัดเจนกว่าการใช้แบบเปรียบเทียบนามธรรม และแบบเปรียบเทียบที่ปรากฏเป็นทั้งแบบเปรียบเทียบตามขนบวรรณคดีและแบบเปรียบเทียบผู้ประพันธ์คิดขึ้นใหม่ นับได้ว่าเป็นการสร้างความแปลกใหม่ให้แก่วรรณคดีไทย

งานวิจัยชิ้นนี้ศึกษาเฉพาะสำนวนเปรียบเทียบในพระปฐมสมโพธิกถา โดยพิจารณาการสร้างสำนวนเปรียบเทียบ และความหมายของสำนวนเปรียบเทียบ แม้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ความหมายของสำนวนเปรียบเทียบ แต่ก็ได้ตีความหมายเพื่อเข้าถึงความคิดหลักของบทประพันธ์ และขาดการเชื่อมโยงการใช้สำนวนเปรียบกับความคิดหลักของบทประพันธ์ กล่าวคือ มิได้พิจารณาว่าสำนวนเปรียบเทียบที่ใช้ นั้น มีส่วนเสริมความหมายหลักของบทประพันธ์อย่างไร จึงทำให้เข้าใจไม่ถึงความหมาย ไม่เห็นเอกภาพของงานซึ่งมีธรรมชาติเป็นศิลปะ และส่งผลให้ขาดการประเมินคุณค่าทางความคิดไปอย่างน่าเสียดาย

เห็นได้ว่างานวิจัยที่ศึกษาพระปฐมสมโพธิกถา โดยเฉพาะที่กล่าวมาข้างต้นนี้มีทั้งงานที่มิได้ใช้วิธีการทางวรรณคดีศึกษา และงานที่ใช้วิธีการศึกษาเฉพาะตัวงาน แต่มิได้ตีความเพื่อเข้าถึงความหมายหลักของบทประพันธ์ และได้ประเมินคุณค่างานนี้ในฐานะที่เป็นพระพุทธประวัติที่แสดงความหมายของชีวิตต่างจากธรรมเนียมประวัติ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่งานนี้เป็นส่วนหนึ่งของยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งมีการฟื้นฟูสังคมวัฒนธรรมและมีความเบ่งบานทางปัญญา

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาเนื้อหาทางความคิดและอารมณ์ในพระปฐมสมโพธิกถา
2. เพื่อศึกษาลักษณะเด่นด้านรูปแบบและกลวิธีทางวรรณศิลป์เชื่อมโยงกับเนื้อหาในพระปฐมสมโพธิกถา

ความสำคัญของการวิจัย

การวิเคราะห์เนื้อหาและลักษณะเด่นด้านรูปแบบและกลวิธีทางวรรณศิลป์โดยเชื่อมโยงกับบริบทการประพันธ์ จะทำให้เห็นคุณค่าของงานพระนิพนธ์เรื่องนี้ในฐานะงานศิลปะ อันประกอบด้วยคุณค่าทั้งทางปัญญาและคุณค่าทางความงามซึ่งสื่อสารข้ามยุคสมัยได้ และเป็นคุณค่าที่ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมไทยในยุคที่สำคัญทางประวัติศาสตร์

ขอบเขตของการวิจัย

พระปฐมสมโพธิกถาที่ผู้วิจัยใช้เป็นข้อมูลหลักในการศึกษา เป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งนิพนธ์ขึ้นในปี พ.ศ.2392 คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์ในปี พ.ศ. 2530

วิธีการศึกษาวิจัย

สำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนศึกษาบริบทการประพันธ์ของพระปฐมสมโพธิกถา วิเคราะห์บทประพันธ์ตามวัตถุประสงค์เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ของเนื้อหาและรูปแบบ ประเมินคุณค่าบทประพันธ์ตามหลักการวิจารณ์วรรณคดี เสนอผลการศึกษาโดยพรรณนา วิเคราะห์ สรุป อภิปรายผลและให้ข้อเสนอแนะ

Prince of Songkla University
Pattani Campus